

9. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. 1. – Спр. 54336-54337.
10. Центральний державний історичний архів України (м. Київ) (далі – ЦДІАУК). – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр.: 19313, 19362, 19365, 19368, 19366, 19374, 19376, 19378, 19334, 19335, 19339, 19346, 19352.
11. Кривошея І.І. Козацька старшина Переяславського полку (1648-1782): Дис... канд. істор. наук. – Умань, 1998.
12. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19360.

Summary

Inspection of Pereyaslav regiment from 1750 is characterized. Individual, service and economic sample data of "neuradova starshyna" of regiment are given in the article. Key words: inspection, regiment, "sotna", cossack, "neuradova starshyna", "bunchukovy" comrade, "viyskovyi" comrade, "znachkovyi" comrade.

B. I. Мільчев

ЗАПОРОЗЬКЕ КОЗАЦТВО У ПІДДАНСТВІ ГРЕЙВ (1709/1711–1734 РР.)

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. одна з головних діючих сил Степової України – Військо Запорозьке Низове – переживало складний період свого існування. Це не в останню чергу було викликано зміною у балансі головних сил, що діяли на сході та у центрі Європи – Речі Посполитої, Шведського королівства, Австрійської, Османської та Російської імперій.

Річ Посполита на той час уже вступила до завершального, стагнаційного періоду своєї історії. Її характерними ознаками стали зростання магнатської анархії та втрата контролю центральної влади над внутрішньою ситуацією в країні, повна втрата ініціативи у військово-політичних виправах на південно-західному напрямку, зміна зовнішньополітичних орієнтирів, віднині спрямованих чи то на забезпечення підтримки з боку Росії для вирішення проблеми захисту власних територій від шведської експансії (для проросійських партій), чи то на альянс з Туреччиною, заради стримування дедалі зростаючого московського впливу на всі сфери життя шляхетської республіки (для антиросійських партій). Фактично, ще до часу підписання Вічного миру 1686 р., Річ Посполита перестає бути тією антитезою російському впливові у південноукраїнському регіоні, яка дозволяла запорожцям проводити відносно самостійну від московської лінії зовнішню та внутрішню політику.

Певною мірою це стосувалося й Османської імперії. Відцентрові сили, що вже набирали оберти у суспільно-політичному організмі велетенської держави, неспроможність перебудувати управління країною та реформувати військо, згідно з вимогами Нового Часу, призвели наприкінці XVII ст. до низки нищівних військових поразок від "старших" членів Священної Ліги – Венеціанської республіки та Австрійської імперії. Підписання у 1699 р. Карловицького мирного трактату відірвало від імперії величезні території на узбережжі Адріатики та у середній течії Дунаю. Від цього часу і на довгі роки вперед Туреччина остаточно втрачає наступальну ініціативу, обмежуючись захистом своїх володінь на Балканах, що дедалі меншали.

На іншому, північно-східному краї Туреччини, на історичну арену виходить нова сила – Росія. Керована амбіційним та енергійним царем – Петром I, держава, яка довгий період знаходилася за кулісами великої світової політики, за короткий час збільшує вплив у південноукраїнському регіоні. Результати вдалих російсько-українських походів 1696 – 1699 рр. (які фактично являли собою "східний фронт" колективного наступу християнських держав Центрально-Східної Європи проти османів) на турецькі фортеці у пониззях Дніпра та Дону було закріплено у статтях Константинопольського трактату 1700 р, який виступив логічним продовженням Карловицького миру. Тоді ж відбувається й спроба остаточно закріпитися на підступах до Кримського ханства шляхом побудови на території Запорожжя нових фортець та розміщення у них московських гарнізонів.

Як наслідок – перша декада XVIII ст. ознаменувалася загостренням взаємин російського уряду з двома найбільшими козацькими громадами південного степового прикордоння – запорозькою та донською. Уніфікаторська політика Петра I по відношенню до козацьких окраїн держави проявилася у наступних заходах: втягненні козаків до військових операцій поза межами традиційних для них територій Півдня; обмеження допливу до Військ нового контингенту з внутрішніх українських та російських земель, підсиленні контролю за козацькими Військами шляхом створення на їх землях низки фортець, що стали форпостами та базами для подальшої їх інкорпорації.

Внаслідок подібної політики уряду, впродовж 1707 – 1709 рр. відбулися антиросійські виступи як донців, так і запорожців, що завершилися їх поразкою від урядових військ та переходом всього Війська Запорозького Низового та частини донців на територію Кримського ханства.

Перехід запорозьких козаків до Кримського ханства та їх вступ у підданство Гіреїв відбулися не одночасно. Як відомо, наприкінці лютого 1709 р. кошовий отаман Запорозької Січі Костянтин Гордієнко пристав на бік шведського короля Карла XII та його українського союзника гетьмана Івана Мазепи. Саме від цього часу театр ведення Північної війни перекинувся на південноукраїнські землі. Воєнна кампанія 1709 р. виявилася навдивовижу невдалою для Війська Запорозького Низового не тільки з огляду на суто військові поразки, але й через втрату ним контролю над всією територією Вольностей після зайняття їх московськими військами. 14 травня 1709 р. росіяни, за допомогою козацьких загонів царського ставленика гетьмана І.Скоропадського, зруйнували Запорозьку Січ на Чортомлиці. При цьому частині січовиків вдалося вислизнути з облоги та врятуватися втечею на кримську територію. 27 червня того ж року, після нещасливої для Карла XII та його українських союзників Полтавської битви, на терени Кримського ханства відійшли й ті з запорожців, які разом з кошовим отаманом К.Гордієнком були під Полтавою.

Не можна сказати, що уряд Кримського ханства та військове командування турецьких фортець Північного Причорномор'я радо зустріли неочікуваних візитерів. Несанкціонований вступ на територію Османської імперії значних військових сил нещодавніх ворогів загрожував не тільки можливими обоюдними провокаціями, але й загостренням відносин з московським царем, з перспективою втягнення турків та татар у війну. Тому говорити про вступ Війська Запорозького Низового у кримське підданство у 1709 р. некоректно. Перебування на теренах ханства здавалося козацьким лідерам явищем тимчасовим.

5 квітня 1710 р. у Бендерах відбулася велика козацька рада за участі П.Орлика, К.Гордієнка, депутатів від запорожців, що стали січчю в Олешках, та представників турецької, шведської та кримської сторін. Одним з пунктів прийнятої угоди, складеної П.Орликом та більше відомої в історіографії під назвою “Конституції”, стало визнання протекції шведського монарха над Військом Запорозьким Низовим. Договір, укладений восени 1710 р. між українською, шведською та турецько-кримськими сторонами, напередодні війни з Росією, також був нічим іншим, як військовим союзом. Вже першим його пунктом зазначалося, що кримські хани зараз та надалі є лише союзниками, але ж ніяк не сюзеренами Війська Запорозького та не власниками земель Запорожжя. Як бачимо, запорожці не стали підданцями Гіреїв і в 1710 р.

Лише після підписання Прутського договору від 11 липня 1711 р. російський цар Петро I визнав факт виходу Війська Запорозького Низового з підданства його держави та погодився з тим, що від цього часу Військо вступало під протекцію Гіреїв. Додатковою угодою гетьмана П.Орлика з турецьким урядом від 22 квітня 1714 р. було остаточно визначено політичний статус Війська Запорозького в Османській імперії (Кримському ханстві): Військо Запорозьке Низове відтепер знаходилося у подвійній залежності від Османів та Гіреїв; за участь у військових виправах кримських ханів запорожцям було обіцяно невтручання в їх внутрішні справи, даровано податкові пільги та право займатися їх традиційними промыслами на всій території Кримського ханства.

Порядок, час та місця розташування козацьких Січей у кримських володіннях як викликали, так і продовжують викликати чимало сперечань у науковому середовищі. Як відомо, Олешківська Січ знаходилася в урочищі Олешки або Кардашине (Кардаши, Кардаш-Орман) – місцевості на лівому березі Дніпра між сучасними смт. Гола Пристань та м.Цюрупинськ Херсонської області. З північного боку це урочище окреслює р. Дніпро, з численними ериками, озерами та трясовинням, з південного – піднесені Олешківські піски, густо вкриті невисоким лісом та чагарником. Згідно з топографічними даними, документальних свідчень та матеріалів археологічних досліджень, Олешківська Січ була розташована на південно-західній окраїні сучасного м. Цюрупинська, поблизу місця впадіння р. Лазнюка у р. Кінську і займала площу щонайбільше 2 гектари. Січ являла собою майже правильний чотирикутник, обнесений ровами, валами та дерев'яним частоколом. Оборонний комплекс цієї Січі доповнювали 4 редути, в кожному з кутів форту.

Згідно свідчень самих запорожців-сучасників, козацьке поселення в Олешках (Кардашині) виникло вже у 1709 р., незабаром після зруйнування Чортомлицької Січі. Його першими насельниками стали ватажани-промисловики, які не приймали участі у військовій кампанії 1709 рр., а з самого початку знаходилися на рибних та соляних промыслах у пониззі Дніпра. Також до них приєдналася й та частина січовиків, якій вдалося врятуватися після розгрому [1, арк.88]. Не виключено також, що на тому місці, де згодом було започатковано Олешківську Січ, сезонне поселення запорозьких промисловиків існувало й у більш ранні часи.

Попри відносно низьку чисельність запорожців у Олешках, впродовж 1709-1710 рр. саме це поселення сприймалося як правонаступник Чортомлицької Січі. Не можна сказати, що кримські можновладці були в захваті від появи Січі всього в одному дні кінного переходу від Кримського

півострова. Привиди багатовікової ворожнечі змушували татар з підозрою відноситися до своїх випадкових союзників, тим більше, що на той час запорожці все ще не визнали формального верховенства Кримського ханства над Військом Запорозьким Низовим. Тому, ще на початку весни 1711 р., кримський хан Девлет-Гірей II хотів "...Новую Сечь на Олешках разорити, а на старом местцу, какое войскамы царского величества разорено запорожцов осадити..." [2, арк.170]. Тобто, на місці старої Чортотлицької Січі на правому боці р. Дніпра. Досить вдалий для кримського війська та його союзників початок воєнної кампанії 1711 р. вселив у їх серця сподівання на швидке опанування теренами не тільки Запорожжя, але й всієї України. Відтак, існувала й реальна можливість для запорожців повернутися на Чортотлик.

Навесні того ж року спробу зруйнувати Олешківську Січ було здійснено й російськими військами. Об'єднаний загін російського війська та гетьманських полків під командуванням полковника А. Ушакова, який знаходився на лівому боці р. Дніпра у російській фортеці Кам'яному Затоні, з цією метою виступив у травні 1711 р. в похід. Однак постійні напади татар та запорожців перешкодили каральному загону дійти до Олешок та здійснити покладену на нього місію. Натомість, аби якість реабілітуватися в очах вищого командування, частина російського війська на човнах спустилася вниз Дніпром та спалила невелике на той час запорозьке поселення на правому боці ріки, в районі Каїрської переправи, що було подано як зруйнування самої "нової" Січі [3, арк.1002-1028].

Як це не парадоксально, але ж реалізації планів переведення запорожців на правий бік р. Дніпра завадила поразка російського війська на р. Прут влітку 1711 р. та територіальні втрати, внаслідок яких кордон двох держав проліг по південній межі козацьких полків Гетьманщини та Слобожанщини. Тоді ж, згідно з договором російської та турецької сторін, Військо Запорозьке Низове перейшло у підданство кримських ханів. За таких умов татарам було вигідніше мати Січ якомога ближче до Кримського півострова, аби контролювати її та у разі чого стати на перешкоді поверненню запорожців під руку російського царя. Січ залишилася стояти в Олешках.

З осені 1711 р., після повернення більшості запорожців з Бессарабії, олешківське поселення набуває рис, притаманних власне Січі. Від цього моменту населення Січі зросло до 6 000 осіб, самих тільки нежонатих козаків. При цьому велика кількість січовиків ще продовжувала знаходитися у Буджаку та навіть у Валахії [4, с.632].

Саме з цього часу починається зведення ровів та валів, адміністративних споруд та куренів. Принаймні, саме до 1711 р., хоча й без вказівки на місяць, відносяться перші звістки про існування в Олешках стаціонарних січових куренів [5, арк.1]. Вірогідно тоді-ж зводиться й церква. Напівлегендарні та не підкріплені документально перекази відносно відсутності у Олешківській Січі православної церкви, як на нашу думку, є перебільшеними, з огляду на досить високий рівень віротерпимості, який демонстрували кримські хани по відношенню як до автохтонного християнського населення своєї держави, так і до донських козаків-некрасовців. Чому мали робитися якісь виключення по відношенню до Війська Запорозького Низового, бойові якості якого Гіреї цінували достатньо високо, незрозуміло. Документи з січового архіву кримського періоду (зокрема, листи кошового І.Малашевича) також переконливо вказують на функціонування церкви Пресвятої Богородиці протягом усього часу перебування запорожців у Олешках [6, арк.1-3].

До того ж часу відноситься й виникнення січових слобод навколо Кардашинського лиману [1, арк.87зв.].

Як бачимо, у всіх згаданих епізодах 1709-1711 рр., під Новою Січчю скрізь розуміється саме Олешківська Січ, а під старою, знищеною росіянами, саме Чортотлицька, але ж ніяк не Кам'янська, якої навесні 1711 р. ще не існувало. Таким чином, першою січчю, яку заснували запорожці після 1709 р., безперечно була Січ у Олешках (Кардашині). Це цілком збігається з історичною традицією запорозького козацтва. Безіменний січовий історіограф, який уклав 29 травня 1734 р., через 2 місяці після виходу з кримської протекції, записку "в память потомную", відносно обставин життя січової громади впродовж останніх 25 років, також називає саме Олешки, а не Кам'янку, першим місцем сталого оселення запорожців [7, арк.39].

Всього ж Олешківська Січ проіснувала впродовж 19 років, до 25 травня 1728 р., дня, коли її було зруйновано представниками проросійської партії козацтва, лідерами якої були Іван Малашевич та Іван Гусак. Епізод із міжусобицею двох антагоністичних груп січовиків тим більше цікавий, що напряму пов'язаний з питанням про існування паралельного військового центру.

Очевидно, що певна частина запорожців, яка воліла повернутися на батьківщину, наприкінці 1727 – на початку 1728 рр. вийшла на Чортотлик та стала кошем на місці старої Січі. Каталізатором виходу, скоріш за все, стали репресії кримського хана до запорожців, яких було втягнуто у міжусобну війну за престол ханів Адил та Менглі Гіреїв. Тоді ж і було відроджено Чортотлицьку Січ. Однак для легітимності існування її керівництву необхідно було отримати військові регалії, знищити січ в Олешках та перевести тамтешніх козаків та населення навколишніх слобод на Чортотлик. Саме це й було здійснено у травні 1728 р. Січ простояла на Чортотлику

наступні 2 роки. Навесні 1730 р., після того, як стало зрозумілим, що російський уряд не поспішає дарувати запорожцям своє прощення та прийняти їх у підданство, військовий Кіш було перенесено. Цього разу на правий берег р. Кам'янки при впадінні її у р. Дніпро.

Кам'янська Січ була наступною й останньою з запорозьких січей у межах Кримського ханства. Вона розміщувалася на південних околицях теперішнього с. Республіканець Бериславського району Херсонської області.

Місце, на якому виникла ця Січ, не було випадковим, адже на акваторії р. Дніпра, між сучасними с. Республіканець Бериславського району (на правому березі) та с. Каїри Горностаївського району (на лівому) Херсонської області, з давніх часів функціонувала Каїрська переправа. Збори мита на переправах були одним з найприбутковіших джерел надходження коштів до військової скарбниці за часів знаходження запорожців у підданстві Кримського ханства. У нагороду за свою військову службу запорожці мали право збирати мито з перевозів на ріках Дніпрі і П.Бузі. Каїрський (Кам'янський) перевіз був одним з 5 військових перевозів. Через нього було зручно переправлятися з правого на лівий берег р. Дніпра, але ж не навпаки, оскільки переправа відбувалася з використанням кількох невеликих островів, що йшли вниз течією саме справа наліво. Через цей перевіз щороку на Крим проходили сотні чумацьких та купецьких валок. За таких обставин виникнення стаціонарного запорозького поселення поблизу від гирла р. Кам'янки було цілком закономірним. Вірогідно, що виникло воно вже у перші часи після переходу Війська Запорозького Низового у підданство кримських ханів.

У поселенні постійно перебувала козацька залога, функціонували митниця, базар. Однак, Січі там не було аж до 1730 р., коли, зневірившись у можливості повернення до російського підданства, січовики вийшли з Чортомлику та перенесли Кіш до козацької слободи Кам'янки. Таким чином, ця січ виникла не випадково та не на пустому місці. Гадаємо, що впродовж 1730 р. до вже існуючого поселення просто додалася січова фортеця. Відомо, що Кам'янську Січ було обнесено валом і ровом. На території цієї Січі традиційно знаходилася церква Покрови Пресвятої Богоматері, адміністративні будинки та 38 січових куренів. Як і до 1730 р., функціонувало торгівельно-ремісниче передмістя з розгалуженою інфраструктурою майстерень, крамниць, шинків, постійних дворів. Січ у Кам'янці простояла до 31 березня 1734 р., дня виходу Війська Запорозького з кримського підданства, після чого відродилася остання з січей – Запорозька Січ на р. Підпільній.

Військові виправи запорозьких козаків часів перебування у кримському підданстві були не однаковими як за своїм характером, так і за масштабами. З літа 1709 р., з самого початку свого перебування у межах Кримського ханства, Військо Запорозьке Низове продовжувало бути учасником антиросійської коаліції. Однак, після нещасливої для її контрагентів Полтавської битви, за умови великих кількісних втрат війська Карла XII, деморалізації та недостатності джерел його фінансування, служба запорожців шведському монархові дедалі більше набувала формального характеру. При цьому, достатньо велика кількість рядових запорожців відверто демонструвала найманський підхід до цієї служби.

Вже наприкінці 1709 р. рядові запорожці почали масово залишати табір у Бендерах та виходити у пониззя Дніпра. При цьому незадоволення тим, що їх військові послуги не було належним чином сплачено, вилилося у практиці захоплення шведських вояків та продажу їх туркам у неволю. Число подібних ясирів вже на початок 1710 р. сягнуло 400 осіб [8, арк.43в.]. Як бачимо, відносини досить широкими верств січовиків зі своїми союзниками були далеко не ідеальними. Разом з цим, не можна сказати, що військова служба запорожців абсолютно не винагороджувалася Карлом XII. За участь у разових акціях козаки інколи отримували досить значні суми. Так, влітку 1710 р. за охорону королівського пошту, який слідував з Бендер до Кам'янця-Подільського, кожен з запорожців-охоронців отримав по 20 талерів на місяць. Ще більші гроші було обіцяно січовикам, якщо б вони зголосилися супроводжувати шведського монарха до Померанії [4, с.492]. Однак, кількість задіяних у подібних акціях козаків не була великою та могла забезпечити коштами лише невелику кількість осіб з найближчого оточення К. Гордієнка та його соратників. Решта січовиків змушена була шукати щастя у рейдах невеликих загонів вглиб російської території. При цьому, відбувалися не лише напади на російських та гетьманських вояків, але й тривіальні грабунки та захоплення ясиру з числа мешканців українських сіл Гетьманщини та Слобожанщини.

Тобто, впродовж другої половини 1709 р. та у 1710 р. військова діяльність різних груп запорозького козацтва зводилася до охорони шведського короля та дрібних диверсійних та грабінницьких нападів на підросійські території.

Більш масштабні військові виправи запорозького козацтва припадають на російсько-турецьку війну 1711 р. та пов'язані з приєднанням до антиросійської коаліції Османської імперії та її васала – Кримського ханства. Вступ Кримського ханства у війну з Росією було санкціоновано турецьким урядом, аби допомогти шведському королю Карлу XII та його українським союзникам взяти

реванш за поразку під Полтавою та опанувати терени Запорожжя, Гетьманщини та Слобожанщини.

Після укладення миру між двома державами, військовий напрямок діяльності Війська зводиться майже виключно до участі у каральних експедиціях кримських ханів проти ногайців та черкесів на Кубані. Перші звістки про участь у них запорозьких козаків датовані 1714-1715 рр. Подібні відрядження не були щорічними та напряму залежали від політичної атмосфери у північнокавказьких володіннях Кримського ханства. У деякі роки запорожців взагалі не було в цьому регіоні, в інші ж, як-от, наприклад, у 1728-1729 рр., запорозькі команди навіть зимували на Кубані. Кількість козаків, яких на вимогу кримських ханів Кіш відряджав на Північний Кавказ, коливалася залежно від масштабності військових операцій: 1731 р. – 391 козак (по 10 від кожного куреня плюс старшина); 1732 р. – 1 000 запорожців (кожен сьомий).

Хоча кількість козаків, яких віряджали у подібні походи, й не була надто великою – щонайбільше 15% від всього Війська, втрати бували вельми відчутними. Відбувалося це через те, що кримські воєначальники використовували запорожців у якості гарматного м'яса та посилали їх проти черкеських повстанців у найбільш небезпечні місця. Так, з походу в Кабарду у 1731 р. повернулося лише 60 з відряджених 391 запорожців [9, арк.23в.].

Окрім подібної військової служби, передбаченої відповідними умовами сюзеренно-васальних відносин з кримськими ханами, мали місце й випадки звичайного кондот'єрства. Польські можновладці, які з лютого 1733 р. були втягнуті у боротьбу Станіслава Ліщинського та Фрідріха-Августа за польську корону, намагалися підкріпити свої загони за рахунок запорожців. Так, влітку 1733 р. 200 козаків під головуванням отамана Левушківського куреня, майбутнього кошового Василя Сича, були найняті річицьким старостою Халецьким зі сплатою кожному 1 червонця на місяць [10, арк.85-85зв.,86].

Таким чином, найбільша військова активність запорозького козацтва спостерігалася під час російсько-турецької війни 1711 р. й була пов'язана з намаганням повернути під контроль всі землі Війська Запорозького Низового.

Політичні орієнтири запорозької громади Кримського ханства у 1709-1734 рр. неодноразово змінювалися залежно від того, знаходилися при владі представники антиросійської чи проросійської партій. Подібний дуалізм був притаманний внутрішньому життю січової громади впродовж всього чвертьвікового періоду перебування у підданстві Гіреїв.

Політична позиція протурецької партії, лідером якої довгі роки був К. Гордієнко, базувалася на невдоволенні широких мас січовиків уніфікаторською політикою уряду Петра I по відношенню до Війська Запорозького Низового наприкінці XVII – початку XVIII ст. Фіксація у 1705 р. південних кордонів Московського царства (та Війська Запорозького в його межах) з Османською імперією (Кримським ханством), не тільки позбавила запорожців можливості безперешкодно виходити у пониззя р. Дніпра задля рибної ловлі та видобутку солі, але й поставила поза законом традиційні походи за здобиччю на татарський степ та під турецькі міста. Відзначимо, що весь час найбільш ревними прибічниками К. Гордієнка виступало саме січове "лицарство", основу діяльності якого становили саме ці два різновиди військової та економічної діяльності. Не можна скидати з терезів й чисто психологічних мотивів – ненависті до носіїв російської державницької ідеї через поприрвання ними споконвічних козацьких свобод та репресії проти запорозького та гетьманського козацтва у 1709 р., та у перші часи після нього.

Соціальну базу проросійської партії становило, передусім, населення запорозьких зимівників у Великому Лузі та сталих поселень у Надпорожжі, по ріках Орелі та Самарі, основу економічної діяльності якого складали відгінне скотарство, селітряний та бджільницький промисли та, незначною мірою, землеробство. Мешканці порубіжних з Гетьманською Україною північних запорозьких земель гостріше за будь-кого відчували гостру потребу у відновленні розірваних після 1709 р. економічних зв'язків з Україною, легітимації їх зносин з рештою українських земель. Подібні прагнення вони намагалися реалізувати як за рахунок переселення в межі Російської держави, так і у спробі сприяти поверненню всього Війська, разом з його колишніми територіями, у підданство московських монархів. Ще з 1710 р. до представників російського та гетьманського командування Лівобережної України починають звертатися як окремі запорожці, так і цілі групи з проханням дозволити їм повернутися у межі козацьких полків та оселитися у своїх рідних селах та містечках: певна кількість запорожців прийняла участь в антиросійському виступі К.Гордієнка лише в силу обставин та побоюючись репресій як з боку січової громади (за відмову взяти участь у діях проти царських військ), так і з боку росіян – за самий факт належності до Війська Запорозького Низового.

З 1713 р., після остаточної стабілізації російсько-турецьких відносин на вищих старшинських посадах Коша дедалі частіше перебували особи, що представляли інтереси саме цієї партії запорозьких громад. До найбільш послідовних у своїй проросійській орієнтації діячів, безперечно, відносилися кошові отамани І.Малашевич, В.Гуж, І.Гусак. Саме за часів їх отаманства відбулися спроби вступити у переговори з вищими російськими воєначальниками та гетьманською

адміністрацією. Кінцевою метою подібних звернень мала стати реабілітація Війська Запорозького та прийняття його у російське підданство. Маємо більше десятка подібних епізодів з запорозької історії її кримського періоду: січень 1715 р.; травень 1716 р.; липень 1717 р.; листопад 1718 – січень 1719 рр.; жовтень 1728 р.; серпень 1731 р.

Причини невдоволення частини запорожців своїм перебуванням у кримській протекції, які спонукали їх активно шукати способів повернення у російське підданство, впродовж всього 25-річного часу їх перебування у підданстві Гіреїв, витікали не лише з бажання знову відчутти себе єдиним цілим з вітчизною (як в духовному, так і в економічному розумінні). Так само, як не ґрунтувалися вони виключно на жазі спокутувати вину за служіння невірним та війни з єдиновірцями, як це виходить з усіх текстів запорозьких звернень, писаних впродовж 1712-1733 рр. Не відкидаючи важливості останнього з чинників, зауважимо, що все ж таки то була не більше як демонстраційна складова, призначена для російських та гетьманських можновладців.

Не можна також перебільшувати необхідності постійного притоку до Війська вихідців з українських земель, яку нібито воно гостро відчувало. Звісно, що січове запорозьке козацтво на той час ще не перетворилося на замкнений соціальний прошарок з подальшою трансформацією у бік самодостатньої у репродуктивному відношенні етносоціальної групи, як це сталося у решти козацьких спільнот – донської, терської, гребенської, яйцької, а все ще являло собою вельми оригінальну соціальну модель, в якій поєднувалися риси архаїчних чоловічих союзів євразійських кочовиків, військово-феодального стану європейського середньовіччя та рицарських орденів. Зрозуміло, що Запорозжя потребувало постійного оновлення крові шляхом прийняття до своїх лав все нових та нових вихідців з метрополії. Однак, можемо констатувати, що цей приток був стабільним впродовж всіх років перебування у кримському підданстві, попри репресивні дії російського уряду, який карав мешканців Гетьманщини та Слобожанщини за будь-які зносини з Запорозжям, а запорожців страчував, клеймив та засилав до Сибіру. Чисельність січової громади знаходилася на однаковому рівні як у 1709 р., так і у 1734 р. – приблизно 7 000-8 000 козаків.

Більш вагомі та глибинні причини невдоволення та наступної рееміграції запорожців корінилися у невизначеності статусу Війська Запорозького Низового у військовій та політичній системі Кримського ханства та у невдоволенні запорожців широким комплексом несприятливих факторів економічного, внутрішньо- та зовнішньополітичного характеру.

У загальних рисах, модель васально-сюзеренних відносин Війська Запорозького Низового з російськими монархами, що склалася у другій половині XVII ст. передбачала надання козацькою громадою військових послуг у вигляді охорони кордонів та участі у воєнних кампаніях Московського царства, в обмін на визнання державою права війська розпоряджатися земельним фондом та природними ресурсами контрольованої ним території, з доданням до цього ряду пільг у торгівельно-ремісничій діяльності та сплатою щорічного жалування (гроші, боєприпаси, продовольство).

Специфіка феодальної системи Кримського ханства не дозволяла без відповідних змін поширити цю ж модель на Військо Запорозьке Низове. Фактично, визнання певних територій землями, які б належали виключно Війську, не відбулося впродовж всіх 23 років перебування запорожців у підданстві Гіреїв. Поземельні відносини запорожців з адміністрацією ханства було побудовано за тією самою схемою, за якою користувалися землями ногайські орди Північного Причорномор'я. За кожним з кочівницьких угруповань закріплювалися певні, чітко окреслені, території для кочування за умови виконання ними васальних зобов'язань, головним з яких було надання військових загонів для участі у воєнних кампаніях. Однак, землі ці лише перебували у тимчасовому користуванні. Зрозуміло, що подібний стан речей не міг задовольняти запорожців.

Трохи кращими були справи з користуванням природними ресурсами на всій території Кримського ханства. Так, не існувало жодних обмежень на заняття запорожців рибальством та мисливством. Не в останню чергу це було пов'язано з тим, що ці дві галузі ніколи не складали основу господарства татарських та ногайських номадів. Разом з цим, переробка їх продукції була неможливою без постійних надходжень значної кількості солі. Поклади самосадної солі на території ханства були зосереджені у солоних озерах на Кримському півострові (Сиваш) та на Кінбурнській косі (Прогної). У перші часи перебування запорожців в кримському підданстві їм дозволялося безкоштовно брати з озер стільки солі, скільки їм було необхідно для потреб рибообробної промисловості. Надалі ці обсяги було скорочено лише до необхідного мінімуму, з огляду на широкий продаж запорожцями солі чумакам-ватажанам з України.

У перші п'ять років свого перебування у кримському підданстві запорожці отримували незначне грошове та хлібне жалування, причому найбільше проблем виникло зі сплатою останнього, з огляду на низький рівень товарного виробництва злакових культур у Кримському ханстві у цей період. Втім, невдовзі після того, як російсько-турецькі відносини стабілізувалися та майже на 20 років змістилися у площину озброєного нейтралітету, османські та кримські можновладці взагалі відмовили запорожцям у жалуванні, не вбачаючи перспективи їх

використання у широкомасштабних воєнних діях. Надалі козаки отримували жалування лише в якості нагороди за участь у походах кримських ханів на Північний Кавказ. Видача боєприпасів – пороху та свинцю – також відбувалася тільки напередодні походів і пропорційно до кількості козаків, які мали взяти в ньому участь [11, арк.65]. За таких умов запорожці мали поклатися тільки на власний економічний потенціал.

Серйозно ускладнило економічну діяльність запорожців на кримській стороні переведення ногайців з Кубані, що відбулося у 1724 р. У пониззях р. Дніпра, як на правому, так і на лівому боці, від того часу почали кочувати ще 2 000 родин єдисанців, які покинули землі Калмицького ханства, васала Російської імперії. Оскільки заняття скотарством були важливою складовою запорозької економіки, обмеження території випасу худоби значно зачепило інтереси Війська Запорозького та прислужилося каталізатором процесів, що підштовхували запорожців на повернення під російську протекцію. Показово, що появлення у Північному Причорномор'ї нових груп ногайців викликало невдоволення не тільки запорожців, а й кримських татар. Степом почали ширитися чутки відносно того, що прийняття у кримське підданство цих ногайців є нічим іншим, як обміном їх на запорожців, яким дозволять повернутися у російське підданство. Восени того ж року з цього приводу у Криму навіть відбулися заворушення серед татар, які наголошували на тому, що нізащо не дозволять запорожцям виїхати, оскільки вони добре вивчили всі землі й, користуючись своїми знаннями, зможуть надалі багато шкодити татарам [12, арк.2].

За часів перебування на ханському троні Менглі-Гірея II (1724-1730) та Каплан-Гірея (1730-1736), у Кримському ханстві було здійснено спробу досягти певної внутрішньополітичної стабілізації у державі. Насамперед це проявилось у боротьбі з сепаратизмом ногайських орд та окремих представників династії Гіреїв, що їх очолювали. Активно проводилися каральні експедиції по відношенню до адизько-черкеського населення Кубані та Північного Кавказу, яке вперто намагалось відокремитися від Криму. Запорожців надзвичайно виснажували подібні відрядження для придушення бунтів. Подібні заходи кримського уряду багато разів завдавали чимало неприємностей Війську Запорозькому, яке кілька разів опинялося між молотом та ковадлом. Можна навести кілька характерних випадків.

Так, у грудні 1727 р. друга особа Кримського ханства – калга-султан, яким на той час був Адил-Гірей, нібито за наказом хана зібрав до 2 000 козаків-зимівчан, які жили на р. П. Бузі, та повів їх у Буджак. Там він зробив спробу підняти місцевих ногайців на повстання проти Менглі-Гірея II. Заколот невдовзі було придушено, самого калгу заарештовано. Найбільше не пощастило запорожцям – за участь у бунті більшість з них було продано в Очакові на турецькі галери у рабство.

І, нарешті, було вжито рішучих заходів у боротьбі зі степовим розбійництвом запорозьких гайдамаків та татарсько-ногайських харцизів. За часів кримської протекції запорожці не мали змоги займатися одним з найдавніших традиційних промислів запорожців – здобуванням “козацького хліба”, чи, простіше кажучи, грабунком своїх мусульманських сусідів. Принцип колективної відповідальності перед законом, який становив один з найефективніших важелів управління країною в Османській імперії та васальному їй Кримському ханстві, було поширено, подібно до решти підданців, й на запорозьких козаків. За кожен грабунок, здійснений котримось з запорожців, відповідало все Військо, а насамперед курінь, до якого він належав. Штрафи за відігнані у татар табути та отари, чи то за пограбовані купецькі каравани, сягали інколи сум у кілька тисяч золотих. Вельми часто представники ханського уряду бездоказово фабрикували справи за звинуваченням запорожців у розбійництві та здирали з них великі кошти. Втім, не можна й заперечувати того факту, що до своєрідного “степового спорту” було залучено багато козаків. У відлюдних місцевостях від р. П. Бугу до Азовського моря існувало чимало криївок, з яких на великий шлях виходили й запорозькі сіромахи, й ногайські батири. Заради їх викорінення кримські хани були змушені організувати справжні військові експедиції, до яких долучалися й запорожці – по 1 статечному та поважному козакові від кожного куреня [10, арк.116].

Попри те, що запорожці впродовж чверті століття були підданцями Кримського ханства, між ними та його населенням так ніколи й не виникло відчуття справжньої взаємної довіри. Як татар з ногайцями, так і запорожців не покидало відчуття ефемерності тимчасового військово-політичного союзу цих двох полярних, за своїм релігійним та етнічним походженням, прикордонних спільнот. Окремі випадки компліментарності, які виявляли вони одне до одного, називаючись братами та кладучи присяги у довічній вірності, були скоріше виключеннями, аніж повсякденною практикою. Втім, подібні братання більшою мірою були викликані усвідомленням однаково ворожого ставлення до Російської імперії та її підданців, аніж неспідробною симпатією один до одного. Показовим у цьому відношенні є документально засвідчений анекдотичний випадок, що стався у вересні 1730 р. у Газікермені, коли до українського купця, родом з Переволочні, звернулися два перевізники-запорожця та попросили сходити з ними до ногайців для закупівлі харчів. Їх прохання ґрунтувалося на тому простому факті, що купець володів тюркськими мовами, а козаки ні. Під час

спільної вечері, на яку їх запросив ногайський мурза, той поцікавився, що ж вони за люди. Дізнавшись від купця, що він з Гетьманщини, а ті двоє запорожці, мурза “многократно говорил, что ты мне неприятель, а запорожцам говорил, то нам братья, а вы нам руския вороги” [11, арк.65зв.]. Очевидно й те, що прокримська орієнтація частини запорозької громади більшою мірою витікала з ненависті до російського ярма, аніж з любові до татарської нагайки.

Набагато більше маємо сюжетів, за яких як запорожці, так і татари з підозрою позирали одне на одного, тільки й чекаючи, хто ж перший вдарить у спину. Особливо ж атмосфера взаємної недовіри згустилася у 1731-1733 рр., коли у самій Січі дедалі сильнішали проросійські настрої, а у мешканців Криму та ногайського степу паралельно з цим акумулювалася антизапорозька істерія. Не в останню чергу вона була викликана тим фактом, що у згадані роки значна частина кримського війська знаходилася на Північному Кавказі, де діяла проти повсталіх черкесів, та у Східному Закавказзі, де воювала з персами. Запорожці виставляли у ці походи незначні контингенти, а тому саме вони становили чи не найпотужнішу силу у ханстві. Січовиків побоювалися настільки, що саме завдяки їм не відбувся грабіжницький похід татар на Гетьманщину, який обговорювався на ханській нараді у Бахчисараї у вересні 1731 р. Реальний стан речей досить вдало окреслив у своєму виступі один з беїв: “когда мы для добычи ясыря на российские городы пойдем столько не добудем как сами себя от запоросцов утратим, понежеде хотя и живут оне в нашей крымской стороне и числятца под нашим владением токмо де сердца их лежат все в России и тако де легко могут (ежели б мы тронулися) Крым разорять” [9, арк.2].

За таких обставин, все більше зростало відчуження татар та запорожців. Реальною ставала можливість міжусобиці та погромів. Особливо це стосувалося не січовиків, а запорозької райї, яка впродовж двох останніх десятиліть розселилася від Великого Лугу до передмість турецьких та кримських міст Гезлева, Кафи, Бахчисарая, Газікермена та Очакова. Саме це спричинило масовий вихід запорожців-хуторян з південнобережної та гірської частини Криму ще влітку 1733 р. Як висловився один з біженців, який покинув свою оселю та разом з родиною йшов на Січ – “ныне нам стало трудно жить в Крыму, того де и гляди что в полон возьмут” [13, арк.10зв.].

Отже, впродовж 1720-1730-х рр. у середовищі запорозької громади час від часу кріпшали антиатарські та антитурецькі настрої, які зрештою вилилися у чіткий намір повернутися під російську протекцію. У своєму таємному листуванні з російськими і гетьманськими урядовцями Кіш ще з перших років після виходу до Криму обговорював це питання. В свою чергу, російський уряд після смерті Петра I вже не був настільки непримиримо налаштований по відношенню до Війська Запорозького Низового, і вже давно чекав слушної нагоди, аби дозволити перехід запорожців. З огляду на зовнішньополітичні обставини, це мало статися напередодні чергової війни з Османською імперією, яка б дозволила переглянути положення невігідного для Російської імперії Адріанопольського миру 1713 р.

Подібна нагода трапилася у 1733 р. Влітку цього року запорозька старшина чергового разу звернулася до вищого російського військового командування на Україні, в особі київського генерал-губернатора Йогана-Бернгарда фон Вейсбаха. Той, в свою чергу, знісся з імператрицею Анною Іоанівною, і 31 серпня 1733 р., згідно з височайшим наказом, Війську Запорозькому Низовому було вибачено його провини та дозволено повернутися під російську протекцію. Перехід, за рішенням загальновійськової ради та старшин, вирішено було здійснити навесні наступного року. Про це ж було оповіщено й мешканців запорозьких зимівників, розкиданих від кримської Яйли до Кубані та Буджаку. Всі, хто мав бажання повернутися у російське підданство, покидали межі ханства.

Встановити загальну кількість Війська Запорозького Низового на момент виходу з кримської протекції досить складно. Відомо, що лише в самій Січі, навесні 1734 р., перебувало 7115 козаків (не враховуючи тих, що перебували у відрядженнях). Встановити реальну чисельність всіх запорожців, разом з гніздюками-зимівчанами та посполитими не виявлялося можливим, оскільки ще й наприкінці того ж року одна частина з них ще перебувала у Криму, а друга переселилася на більш безпечні землі козацьких полків Гетьманщини та Слобожанщини [14, арк.1-1зв.].

Заплановане переселення відбувалося не спонтанно. Принаймні з Січі козаки забрали з собою на нове місце все, що тільки можна було вивезти – частково було демонтовано січову церкву Покрови Пресвятої Богородиці та будівлі куренів. Хрест та дзвони, сволоки та габаритні речі вантажилися на великі човни та відправлялися вгору течією р. Дніпра, щойно зійшла крига. Решту вивозили конями та воловими підводами. 28 березня 1734 р. козаки назавжди покинули Січ на р. Кам'янці, а вже через три дні 31 березня осіли на р. Підпільній, заснувавши Нову Січ – останню з усіх запорозьких січей.

Впродовж літа 1734 р. запорожці відвідали Санкт-Петербург, де мали аудієнцію в імператриці Анни Іоанівни, а 2 вересня того ж року київський генерал-губернатор Й.-Б. фон Вейсбах у Білій Церкві прийняв присягу на вірність від запорозьких старшин. Кримський період запорозької історії завершився.

Джерела та література

1. Російський державний архів військово-морського флоту (далі – РДАВМФ). – Ф. 233. – Оп. 1. – Спр. 34.
2. РДАВМФ. – Ф. 233. – Оп. 1. – Спр. 14.
3. Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 9. – Від. 2. – Оп. 4. – Кн. 13.
4. Описание дел Архива морского министерства за время с половины XVII до начала XIX столетия. – Т. 1. – СПб, 1877.
5. Російська національна бібліотека. Відділ рукописів (далі – РНБ ВР). – Ф. 905. – Оп. 2. – Спр. Q-347.
6. Архів зовнішньої політики Російської імперії (далі – АЗПРІ). – Ф. 124. – Оп. 124/1. – 1720 г. – Спр. 31.
7. Російський державний воєнно-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 1. – Ч. 2.
8. РНБ ВР. – Ф. 905. – Оп. 2. – Спр. Q-344.
9. РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 113. – Спр. 49.
10. РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 8. – Спр. 473.
11. РДВІА. – Ф. 20. – Оп. 1. – Спр. 31.
12. РДВІА. – Ф. 20. – Оп. 1. – Спр. 16.
13. РДАДА. – Ф. 177. – Оп. 1. – 1733 г. – Спр. 5.
14. АЗПРІ. – Ф. 124. – Оп. 124/1. – 1734 г. – Спр. 5.

Summary

The article is dedicated to the history of Viysko Zaporozke Nyzove (Lower Zaporizhzhyan Host) in the difficult period of the end of XVII – beginning of XVIIIth century. Basing on the new archive sources, the author proves the conclusion that during 1720-1730-ies anti-Tatar and anti-Turkish opinions from times to times grew stronger in the midst of Zaporizhzhyan community, resulting in final decision to turn back under the Russian protectorate.

В. О. Мокляк

ПОЛТАВСЬКІ МАЗЕПИНЦІ. (ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЛІТИЧНИЙ ВИБІР ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКУ ПІД ЧАС ПОДІЙ 1708–1709 РР.)

З виникненням у кінці ХХ століття незалежної Української держави стало можливим дослідження тих сторінок її історії, про які раніше не говорилося, або висвітлювалося лише в якомусь певному одному напрямку. Однією із таких маловивчених сторінок української минувшини є події трьохсотрічної давнини, пов'язані із Полтавською битвою 1709 р. Фактично, одразу ж після того, як відбулася Полтавська битва, переможцем розпочалося активне творення так званого полтавського міфу про здобуту перемогу. Вже в перший день було задано той напрямок висвітлення подій, який зберігся до сьогодні як в російській історіографії, так, на жаль і в певних колах усукраїнських істориків. Теза про славу російської зброї та героїчну оборону Полтави російським військом та полтавськими козаками активно пропагувалася за часів Російської імперії, згодом Радянського Союзу і нині актуальна і зведена в ранг державної політики Російської Федерації. Створена академіком Євгеном Тарле в 1949 р. офіційна концепція подій жодного разу не переглядалася і не піддавалася ніякому сумніву [1, с.363-800]. Фактично цією роботою було поставлено крапку в дослідженнях теми за радянського часу. Була офіційно затверджена концепція, відповідно до якої проводилося уславлення російської зброї та царя Петра I, як геніального полководця, а гетьман І. Мазепа та мазепинці розглядалися як символ зради. Відповідно до неї оборона Полтави була представлена як героїчна сторінка як російської так і української історії, відповідно і населення міста, у т. ч. і козаки та козацька старшина, отримало статус героїчних оборонців.

Але чи так це було насправді? Жодне з офіційних досліджень не висвітлювало ролі і місця в подіях 1708-1709 рр. Полтавського полку, незважаючи на те, що Полтава була його центром. Говорилося лише про саме місто. Джерела не лише не висвітлюють, але й не згадують про роль конкретних жителів міста, козаків чи козацької старшини у подіях, пов'язаних з обороною як самої Полтави від шведів, так і сотенних містечок полку. Жодним чином не згадуються полтавці і під час роздачі нагород, влаштованої царем Петром після перемоги. То ж виникає рад запитань про роль і місце Полтавського полку в згаданих подіях. У даній статті автор не ставить перед собою мету повного висвітлення цього питання. Розглянемо його лише в розрізі політичного вибору полкової та сотенної старшини. Певною мірою воно уже піднімалося в роботах О. Субтельного "Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст." [2] та С. Павленка "Оточення гетьмана Мазепи: Соратники та прибічники" [3, с.110-113].